

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Molnár Cecília Sarolta

Speciális kérdések? – Az *ugye* partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata

TÉZISEK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Tolcsvai Nagy Gábor, akadémikus, egyetemi tanár

Elméleti Nyelvészeti Doktori Program

Bánréti Zoltán, CSc

A bizottság tagjai:

Dér Csilla Ilona, PhD (titkár)

Kálmán László, CSc

Kiefer Ferenc, akadémikus, emeritus kutató (elnök)

Németh T. Enikő, DSc (opponens)

Rákosi György, PhD (opponens)

Siptár Péter DSc

Tóth Enikő, PhD

Témavezető:

Gyuris Beáta, PhD

Budapest, 2019

1. A problémafelvetés

Az *ugye* igen gyakran használt nyelvi elem a magyar spontán beszédben. A dolgozat kétféle jellegzetes használatát különbözteti meg: a kérdőt (1a) és az állítót (1b). Mindkét típus esetében az *ugye* szórendi helye és a megnyilatkozás dallama igen változatos lehet.

- (1) a. Ott magyarul szoktatok beszélni, ugye?
- b. Ott ugye magyarul szoktatok beszélni.

2. A dolgozat célja

A dolgozatnak két célja van: egy leíró és egy elméleti. A dolgozat leíró célja a mindennapi beszédben előforduló *ugye*-előfordulások formai és funkcionális jellegzetességeinek feltérképezése és leírása. A dolgozat elméleti célja, hogy az *ugye*-nek ezeket a nagyon különböző használatait egységesen magyarázza.

3. A dolgozat módszerei

A dolgozat feltérképezi az *ugye*-s megnyilatkozásoknak a mai nyelvben létező változatait; azok formai (szintaktikai és prozódiai), valamint jelentéstani tulajdonságait, amelyek alapján leíró nyelvtani általánosításokat tesz az *ugye*-s mondatok mondattípusára, és az általuk megvalósított beszédaktusokra, valamint az *ugye* lexikai kategóriájára nézve. A leíró általánosítások megtétele után arra vállalkozik, hogy az *ugye* használatait Farkas – Roelofszen (2017) elméletével modellezze. A dolgozatban tehát az adatok összegyűjtése, grammatikai és szemantikai tulajdonságainak feltérképezése megelőzi az elméleti vizsgálódást.

A dolgozatnak négy empirikus bázisa van: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) irányított beszélgetéseinek *ugye*-t tartalmazó párbeszédei; egy hangzómondat-adatbázis; egy szintaktikai kérdőív és egy pragmatikai kísérlet.

4. A dolgozat főbb eredményei

A dolgozat 2. fejezete az *ugye*-t tartalmazó mondatoknak elsősorban a formai tulajdonságaival foglalkozik az empirikus vizsgálatok alapján. Ezek azt mutatták, hogy a kérdést megvalósító és az állítást megvalósító *ugye*-s mondatok formailag különböznek egymástól; a különbségek azonban nem kategorikusak, hanem graduálisak. Az alapvető különbségek a következők:

- A kérdést megvalósító mondatban, ha a partikula a mondat végén szerepel („utókérdés” használat), az *ugyé*-nak önálló hangsúlya és emelkedő-eső dallama van. Ezzel szemben az állítást megvalósító mondatban az *ugye* hangsúlytalan, önálló karakterdallamot nem hordoz, csak elő- vagy függelék-dallam jelenik meg rajta. A kétféle formai típus esetében az *ugyé*-k időtartamában nincs különbség; továbbá mindkét típusnál jellemzőek az *ugyé*-t megelőző, illetve követő szünetek.
- A kérdést megvalósító mondatoknak az a típusa, amelyben a partikula nem a mondat végén, hanem a mondat elején, vagy más, összetevők közötti pozícióban szerepel, prosódiai szempontból átmenetet képez a kérdést az állítást megvalósító típus között. Ebben az esetben a hangsúly opcionális, aminek következtében vagy hordoz önálló karaktert vagy nem. Ha az *ugye* hangsúlytalan, akkor elő- vagy a függelék-dallam jelenik meg rajta, és integrálódik a mondat egészének dallamába; ebben valamely összetevőn (vagy akár több összetevőn is) megjelenik az emelkedő-eső karakterdallam. Az *ugye* körüli szünetek ebben a használatban nem jellemzőek.
- A kérdést megvalósító mondatban az *ugye* prototipikus esetben a mondat perifériáin helyezkedik el. Ezzel szemben az állítást megvalósító mondatban az *ugye* jellemzően nem-periférikus, de preverbális helyzetben van.
- A korpuszadatok szerint az *ugye* a kérdést megvalósító mondatokban jellemzően mondatvégi helyzetben, a posztverbális tartományban található. Az állítást megvalósító mondatokban az *ugye* jellemzően a preverbális tartományban helyezkedik el.

Mindezek alapján a 3. fejezet leíró jellegű általánosításokat fogalmaz meg.

- Amellett érvel, hogy a szakirodalom által „kérdő mondatinak” nevezett használat mondattípusát tekintve nem kérdő, de a kijelentő mondatok tipikus sajátosságait sem mutatja. Mondattípusa komplex: egy kijelentő mondati magból, és a kérdő funkciójú és dallamú *ugyé*-ből áll.
- A „*ugyé*-s kérdő mondatok” közös sajátossága, hogy egyszerre kérdő és állító beszédaktust is megvalósítanak. Ez a típus a beszédaktusok szintjén áll szemben a szakirodalom által „kijelentő mondatinak” nevezett használatokkal, amelyek csak állító beszédaktust valósítanak meg. A két nagy formai típus megkülönböztetése tehát nem a mondattípu-

sok (azaz a forma és a kanonikus jelentés) szintjén, hanem a beszédaktusok szintjén lehetséges.

A 3.2. alfejezetben az *ügyé*-s kérdések formai és használati sajátosságait az angol utókérdéses konstrukciók irodalma alapján tárgyalja a dolgozat.

- A formai hasonlóságok alapján arra jut, hogy a magyar *ügye* kérdő használatában tekinthető invariáns formájú utókérdésnek, és ez a fajta *ügyé*-s mondat leírható utókérdéses konstrukcióként (UKK).
- Az utókérdés (*tag*) egy mondat kategóriájú összetevő, amely egy állítást megvalósító kijelentő mondati maghoz kapcsolódik.
- Bemutatja, hogy a magyar *ügyé*-s utókérdéses konstrukciók különböző használati leírhatóak ugyanazokkal a funkcionális kategóriákkal, amelyeket a szakirodalom az angol UKK-k funkcionális leírására alkalmaz.
- A korpuszadatok funkcionális elemzésének eredményei szerint a kanonikus eldöntendő kérdésekre jellemző, információt kérő funkció az UKK-k esetében ritka; leginkább a magjuk által kifejezett propozíció megerősítését várják (elfogult kérdések), illetve a beszélgetőpartner bevonására szolgálnak. Emellett azonban megjelennek olyan diszkurzusfunkcióik is, amelyekben már elveszítik ezt a kérdő, kérő vagy interakciós jellegüket, és a beszélőnek a magmondat propozicionális tartalmához való viszonyát fejezik ki.
- Megfogalmazza azt a hipotézist, hogy a magyar *ügye* hasonló grammatikalizációs utat járhat(ott) be, mint ami jelenleg az angol *innit* esetében zajlik.

A 3.3. alfejezet az állítást megvalósító *ügyé*-s mondatok *ügyé*-inek szintaktikai és funkcionális tulajdonságait vizsgálja. Az *ügye* szintaktikai viselkedését az adverbiumokéval és a parentetikumokéval veti össze.

- Bemutatja, hogy az *ügye* mind az adverbiumokkal, mind pedig a parentetikumokkal több közös formai sajátosságot mutat. Szórendi disztribúciója megegyezik az ún. felső határozókéval, funkciója és hangsúlyviszonyai azonban eltérőek. Prozódiái tulajdonságai és szintaktikai flexibilitása a parentetikumokéra emlékeztet, és vannak is parenteti-

kus használatai, de nem ilyen az összes használata. Mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy az *ugye* nem írható le adverbiumként, illetve parentetikumként.

- Formai és funkcionális érvek alapján az *ügyé*-t mindkét jellegzetes használatában partikulának tartja. Diskurzusbeli funkciója alapján a válaszpartikulákkal (*igen, nem, persze*) rokonítja.

A 4. fejezet az *ugye* egységes interpretációjának lehetőségét vizsgálja a kurrens diskurzuselméletekben.

- Megmutatja, hogy Northrup (2014)-nak az angol UKK elfogultságának feltérképezésére használt, intuíción alapuló tesztjei alkalmasak a magyar *ügyé*-s adatok elfogultságának feltérképezésére is.
- A teszteket elvégezve azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy az utókérdéses *ugye*-konstrukció akkor használható sikeresen, ha a kontextusban elérhető aktuális evidencia a kijelentő mondati mag propozicionális tartalmának igazsága mellett. Az utókérdésként használt *ugye* így szemben áll az utókérdésként használt *nem*-mel, amelyre vonatkozóan azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy akkor használható sikerrel, ha a kontextusban elérhető aktuális evidencia a kijelentő mondati mag propozicionális tartalmának hamissága mellett. A mondatkezdő *ügyé*-t tartalmazó, kérdő aktust megvalósító mondat akkor használható sikerrel, ha beszélő a kijelentő mondati mag propozicionális tartalmának igazságát várja (előzetes evidenciája van mellette). Általánosságban tehát azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy a különböző szórendű, kérdő funkciójú *ügyé*-s konstrukciók sikeres használatai különböző elfogultságokkal rendelkező helyzetekben képzelhetőek el.
- Felvázolja az *ugye* egységes interpretációjának lehetőségét Farkas – Roelofsen (2017) diskurzusmodelljében. Az elemzés szerint az *ügyé*-s mondat, akár kérdő, akár állító funkciójú, nem vezet be alternatívahalmazt, hanem a magmondat propozicionális tartalmát denotálja. Az, hogy a beszélő elköteleződése mennyire erős emellett a propozíció mellett, a mondat intonációjától függ. A különböző *ügyé*-s konstrukciók így egy skála mentén írhatóak le aszerint, hogy a beszélő mennyire tartja megbízhatónak a az *ügyé*-t tartalmazó mondat propozicionális tartalmának az igazságát. Kérdő esetben a megbízhatósági szint gyenge, a mondat propozicionális tartalma akkor kerülhet a kö-

zős információk halmazába, ha a partner megerősíti annak igazságát / kifejezi az azzal kapcsolatos egyetértését. Állító esetben a megbízhatósági szint erős vagy maximális; a mondat propozicionális tartalma a partner explicit reakciója nélkül kerülhet a közös információk halmazába.

Az 5. fejezet három pragmatikai kísérletet mutat be, amelyek a Northrup (2014) tesztjei alapján felállított hipotézisek tesztelésére szolgálnak.

- Az első kísérlet az *ügyé-s* és a *nem-es* utókérdések természetességét vizsgálta olyan kontextusokban, amelyekben a beszélő a pozitív választ várja, de emellett elérhető / nem érhető el a negatív válasz melletti evidencia.
- A második kísérlet az *ügyé-s* és a *nem-es* utókérdések természetességét vizsgálta olyan kontextusokban, amelyekben a beszélő a pozitív választ várja, és emellett elérhető / nem érhető el a pozitív válasz melletti evidencia.
- A harmadik kísérlet az *ügyé-s* utókérdések és az *ugye, hogy...* kezdetű mondatok természetességét vizsgálta olyan kontextusokban, amelyekben a beszélő a pozitív választ várja, és emellett elérhető / nem érhető el a pozitív válasz melletti evidencia.
- A kísérletek eredményei szerint semelyik vizsgált UKK-forma nem hangzik természetesen, ha a beszélő ugyan a pozitív választ várja, de a szituációban a negatív válasz mellett érhető el evidencia. Ha ilyen helyzetben mégis UKK hangzik el, akkor a *nem-mel* képzett a beszélők természetesebbnek tartják, mint az *ügyé-set*.
- A kísérletek eredményei szerint ha a beszélő pozitív válasz iránti várakozása mellett nem érhető el a helyzetben aktuális evidencia sem a pozitív, sem pedig a negatív válaszra nézve (az aktuális evidencia szempontjából neutrális helyzet), akkor a beszélők az *ügyé-s* és a *nem-es* UKK-formát közel egyformán sikeresnek ítélik, utóbbit egy kicsit inkább preferálják. Az *ugye, hogy...* kezdetű kérdést ebben a helyzetben kevésbé preferálják, mint az előbbi kettő formát.
- A kísérletek eredményei szerint ha a beszélő pozitív válasz iránti várakozása mellett a szituációban a pozitív válasz mellett aktuális evidencia is elérhető, akkor az *ügyé-s* UKK-forma és az *ugye, hogy...* kezdetű kérdés egyformán sikerrel használható, a *nem-es* UKK használata azonban sikertelen ebben a helyzetben.

Bibliográfia

Farkas, D. F. – Roelofsen, F. (2017). Division of Labor in the Interpretation of Declaratives and Interrogatives. *Journal of Semantics*, 34, 237–289.

Northrup, Oliver (2014). *Gounds for Commitment*. PhD értekezés, University of California